

իցէ երթան կուպէնուսինս եւ քանզի այս ժո-
ղովուրդն ծախսի էտեւանց կու քայէ, չի գիտէր
կատարեալ զգաստասանին եօլը, պարտ է բռնէ
աւուղափառ նօթարս ու երբ գրիմիտը բան պա-
տահի գցիցիջի վարմէկիպէն¹՝ ձէնէ ք. առէսօր
եւ նոցայ հետ զդատաստանը կարմն, եւ թէ ոչ
թապուլան կամ² կուպէնուսին մօտ ունեցիկ
աբէլաձիոյ, երբ տափէ լինի, տափիճին նրթայ
տուշմանին մուխն։»

Բայց որովհետեւ առաքելոյն զիեկնաւ եր-
թալէն ետեւ նորանոր քաներ ալ գտան քաղա-
քացիք արտօնութեանց պատճէիք մէջ պիտեի,
անոր համար գրեցին իրեն որ առանձնաշորհու-
թեանց մէջ անպատճառ գնել տայ նաեւ գինի
ծախելու իրաւունքը՝ զոր իրենց գնել կուզէին
133 ֆիորինով։ Ասէ զատ կը խնդրեն իրմէն որ
նաեւ քաղքին շրջակայքն եղած դաշաք գրուի
անոր մէջ։ Սակայն իրեն տոնպէս գիրաւ չէին
կրնար յաջողել՝ ինչպէս որ Հայք կը փախաբէին։

Ասոր վրայ նորէն խորհուրդ գումարուեցաւ,
եւ որովհետեւ գնեկվաճագութեան իրաւունքը՝

¹ Varmegye հուպարեկէն բառ է եւ կը նշանակէ
զանապառ։

տէրութիւնն այն գնով տարու միտեալ չէր, ինչ-
պէս որ Հայք կուզէին, անոր համար որոշեցին
որ գինն որչափ ըլլայ թոյլ ըլլայ՝ կը գնեն. եւ
133 ֆիորինի տեղ տուին 350 ֆիորին, այնչափ
որչափ Սէնարէ վերափառուն խնդրած էր։ —
Ահաւասիկ աս խնդիրներուն վրայք եղած խոր-
հուրդներն ու որոշումները։

«1730 հոկտ. 11. խորհուրդ էրաւ գը-
նածին տունը, որ գրվի թուղթ միտնարին վաճաճ
տիրութեան սեպն, որ գիր գրվի ճէֆի կըլթին
գրութեան տաքշան որ պիտօր գրվի տիրութեան
մէջ քաղքինը . . . ու գրել տայ զգրմանն աւ
զգաշղը որ կցվի գրէշուռնէն, որ հօն ալ շատ
դաքշայով պաղար շանինք հեա սէնարէին ու
գրիկինը որ զգաշալն ալ թէզ պաղարի գրել
տայ, որ տնըր գրվի նոր տարուն որ գիտացիկ»։
Չորս շաբաթ ետքն, այսինքն Նոյ. 17ին. «Խոր-
հուրդ էրաւ վաճաճ գրութեան գրմանն սեպն. որ քանի
ըլլայ նայ արնրվի սէնարէէն եւ գրութեանցինք աւ
տվաւ 350 զովթով»։ Սակայն — ինչպէս ետ-
քէն պիտի տեսնենք — տէրութիւնը հաւանու-
թիւնը չտուաւ այս վաճառման. աս կերպ ահա-
ջարկութիւնն ընդունիլ չուզեց ու ըստ հեռու-
որդի հաստատեց ալ գնումը։ ՅՈՎՃ. ԱՆՅՏԻ

ՅՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

ՄԵՆՐԱՆԿԱՆԸ ԶՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ՝

Ս'ի նախընթաց հետազոտութիւնք ցուցուցին թէ ԼՂմիտնի աւետարանն 989ին
գրեալ հայկական ձեռագիր մըն է փղոսկրեայ կողերով ու սկիզբն ու վերջը մանրանկար-
ներով. եւ ասոնց նկարապիւնն աչքի առջեւ ունենալով տեսնաք՝ թէ Գ. դարու տօնալին
կիտուն առօրինակեան արուեստին արտադրութիւնն էն կողերը, իսկ մանրանկարք՝ նոյն ժա-
մանակի՝ ասորի արուեստին։ Ենչուշտ միտ դրուեցաւ որ երբ նկարաց կրած գրողներն
իրարու հետ կը համեմատէինք՝ ամենեւին չխօսեցանք հայկական արուեստին՝ բայց միայն
հայերէն աւետարանին զարդուց եւ եղբարդարութեան մասին, եւ չփորձեցինք բաժնիլ այն
խնդիրը թէ արդեօք արդէնսօգիտական այն առարկայք՝ որոնց վրայ խօսեցանք, չէն կրնար
հնագոյն օրինակաց վրայէն՝ 989ին ի Հայս ընդօրինակուած ըլլալ։ Հայսմ մասին մեր
բաղձացած արդիւնքն ձեռք կը ձգենք, եթէ արուեստին Ե. դարուն ի Հայս ինչ վիճակ
ունենալուն վրայ ամիսարի մը ձգենք։

Փղոսկրեայ տախտակաց նկատմամբ խնդիրը դիւրաւ կ'որոշուի, վասն զի Հայք եր-
բեք արձանագործութիւն (plastique) գործածած չեն այն եղանակաւ, որ զիւրեք առաւել
ընէր յառաջ բերելու լայն փորագրութիւններն, որոնց վրայ խօսք եղաւ։ Ինչեւ իշխու-

¹ «Քրիմիտնի Աւետարան», նոնն գերմաներէն գրող՝ Քրիմիտնի մարի Կոչ իմաստաւորի մարի Կոչ
ըստն, մի մասն իրենք թարգմանութեամբ. (միտ. «Հանդէս Ամս», 1891, Թ. 4. Ե. 7.) այսօր հաստատն նոյն
գրող վերջին գրեալն է։

Թայիսի 1003ին կառուցեալ եկեղեցւոյն մէջ ի Վրաստան կը գտնենք անուանոց կերպարանքով խոյակներ եւ դուռքը շէնքին վրայ աստ անդ գլուխ մը կամ ամբողջ անձ մ'իրը զարդ, նոյնպէս եւ ի Մցխեթա յայտէ, սակայն այս աննշանակ օրինակները կը վերաբերին Վրաստանի, այսինքն երկրի մը՝ որ նախնաբար թէեւ Հայոց աղբեղութեան ենթարկեալ էր, բայց յետոյ յարուեստս բոլորովին ինքնակաջ կերպիւ զարգացաւ: Ի Հայոց ինձ երկու օրինակ եւեթ ծանօթ է, եւ այն՝ Վրիշանի տորոգ հրատարակեալ երկասիրութեանն¹: Վանիէն ի մէջ առիւծուց եւ եկեղեցւոյ մը զրան կիսալուսնակն ի Մրին, ուր վերեւ երկու հրեշտակ, վարն՝ Վրիստոս ընդ մէջ Պետրոսի եւ Պողոսի մեր առջեւը կ'ենդին: Բայց այս օրինակներս անո՞՞ն են եւ կոշտ, որով կը հաստատեն միայն այն ընդհանուր կանոնը թէ Հայք արձանագործութեան բոլորովին անհմուտ էին:

Յարաբերութիւնը շատ տարբեր չեն ի դիմագիծ մանրանկարչութեան յառաջ քան զամբ 1000: Հայկական ամենահին նկարչիւն՝ յամէ 887 ի Վաղարեան ձեմարանի ի Մոսկուա չունի ամենեւին անձ ներկայացընող մանրանկար: Rohaut de Fleury¹ այս կարգի ամենահին նկարչիւն կը համարի աւետարան մը յամէ 770 ի վանն Հ. Միխիլարեանց Ս. Վաղարեան ի Վրիշանի. բայց շատ կը սխալի: Բնիւնեւին կռուան չկայ այսպիսի թուակահաւ նշանակելու այն նկարչիւն, եւ գիրն իսկ յայտու է ըստ հաստատութեան գիտնական Միխիլարեանց: Մանրանկարք՝ որ Լշմիածնի ասորական մանրանկարոց պէս հայ աւետարանին յաւելեալ էին, այժմ բաժնուած՝ առանձին կը պահուին: Ընդ ամէնն տան թուովթ է 0'34 X 0'45 մեզր մեծութեամբ, այլ վերջինը շատ ծայրակտուր եղած են: Բմբողջ իջի մեծութեամբ կանոնաց-կամարներու ներքեւ թերթի մը վրայ մի անգամ չորս աւետարանիւք ի միասին, եւ ապա առանձին առանձին Մատթէոս եւ Մարկոս կը ներկայացուին: Վարձեալ թերթի մը վրայ կը տեսնենք Վրիստոս՝ 0'22 մեզր բարձրութեամբ՝ ընդ մէջ Մարեմայ՝ որ ձախակողմն է, եւ Հովհաննու Սարգիսի՝ որ աջակողմն է: Իշերքն եւս այսպիսի մեծ վայելչութեամբ մեր գիմացն կ'ըլլեն, որ զասոնք այսպէս միայն Վատիկանեան զրատան ծանօթ Կողման Հնդկանու որդի մէջ դարձեալ կը գտնենք: Մեր այս յիշածներուն կը յաջորդեն այլեւայլ աւետարանք Վրիստոսի գեանքէն՝ այսպէս Բեռուսին, Դանուր, Տեառնընդառաջ, Մկրտութիւն եւ Բարակերպութիւն՝ ամէնն ալ իջին մեծութեամբ: Չարդերէն, յունարէն յաւելուածներն եւ ի Մկրտութեան Վրիստոսի ոտից առջեւ գտնուող խաչէն դատելով՝ բիւզանդացի ծաղկող մ'իրը 1000ին նկարած է այս մանրանկարներն: Այլ գաղափարոյն Վրիստոս Բմանկալ աւետարանն եւեթ աւելցուցած է վահանակի մը վրայ: Բայց գործուածքն այնպէս կը տարբերի միւս մանրանկարաց գործուածքէն, զոյնն այնպէս անյաշող է եւ կոշտ որ անկարելի է զայն բիւզանդական ձեւաց արդիւնք համարել: Իր ընդօրինակութիւն ան միայն կը յուցընէ թէ յայտու հայ գաղափարող մ'ինչ կրնար յառաջ բերել: Իսոր իսկ կրցած է լաւ օրինակել օջայն մատանց դիրքը՝ որ օրհնութիւն տալու ձեւ կ'ընեն:

Եւս կողմանէ ամենեւին համեմատական է աւետարանս՝ Լշմիածնի աւետարանին: Ուրիշ տեղէ առնուած մանրանկարք գարդարուած է: Վաղափարոյն այս տեղ եւս այլեւայլ պատկերներ նմանցընել կը փորձէ, որ յաջողած չեն, ինչպէս եւ յաջողած չեն Լշմիածնի հայ բնագրին եզերազարդքն: Հայկական մանրանկարչութեան նոյն առնե-

¹ Բնիւն, Ս. Վաղ. 1890, էջ 148 եւ 158:

² L'Evangile, Հ. 11, էջ 46:

³ Բեռուսին աւետարանը հրատարակած է Fleury, Հրա. Բ. անդ. Տե. Դ. 2 եւ Ժ. 3: Հմմտ. Schmid, անդ. Թիւ 22 ի Յանկին:

ներն ինչ ողորմելի վիճակի մէջ գտնուիլը կը ցուցնէր, երկրորդ ձեռագիր ժ'ի Ռ Գարէի ի Ս. Ղազար, 0'35 X 0'45 մէկը մեծութեամբ՝ միջին-մետրական զրոյժ դրեալ: Գար-դերէն մնացած են երկու աւետարանիչք եւեթ՝ Ղուկաս եւ Յովհաննէս՝ որ ամբողջ էջ կը զբաւեն: Ղուկաս հայերէն զրութեան կից ունի եւ յայտնապէս սխալ յունարէն յաւելումաճն (A) ΔΟΚΑΙΣ: Ըստնց կրած դրոշմն ամենայն եղանակաւ յունարան նա-խանկար օրինակն մասնաջոյց կ'ընէ, եւ այնպէս անյաջող է եւ ի ժամանակորի սխալներով լի, որ ընդօրինակութիւնն անհնար է շփոթել բիւզանդական սկզբնագրի մը հետ:

Հայոց՝ մանրանկարչութեան մէջ անընտել եւ անյաջող ըլլալուն գրաւոր վկայու-թիւնն ժալ յառաջ բերենք, զոր պարտական եմ Վ իննական Սխիթարեանց Ինչհան-րական Երբաճոր՝ Այտրնեան Արքեպիսկոպոսի: Ս. Ղազարու ձեռագրաց միոյն մէջ կը գտնուի խօսակցութիւն մը պատկերաց եկեղեցեաց մէջ գործածութեան մասին: Հ. Վա-րդգէս¹ սոյն գործքը Վ ըրծանէս Վերկոթղէ՝ հայ մատենագրի մը կու ապ, որ 581—594 տարեպահ հեղած է: Կարծես թէ Վ ըրծանէս անոր համար չի կրնար գործցու հեղինակն ըլլալ, վասն զի խօսակցութեան առիթ տուողն յայտնապէս պատկերամարտութիւնն է, ապա ուրեմն առ կանոնին լ' դարու կիսէն կրնայ ըլլալ:² Այս գրութեան մէջ կը կար-գանք. “Յեկեղեցիս քրիստոնէից եւ յարկս վկայից Աստուծոյ տեսանեմք նկարեալ զսուրբ Գրիգոր, եւ աստուածահաճոյ չարչարանք իւր եւ սուրբ առաքելութիւնք, եւ զԱսե-փանոս նախավկայ ի մէջ քարկոծչացն, զերանելի եւ զփառաւոր կոյսն սուրբ զՎայփանէ եւ զՀովհաննէս հանդերձ ամենայն ընկերօքն եւ յայլեթող նահատակօքն”, Ըս այս պատ-կերամարտք կը պատասխանեն, թէ այսպիսի սովորութիւն մը Հին ժամանակներն ի Հայս ծանօթ չէր եւ թէ զայն առաջին անգամ Պապ Թագաւորը Յունաստանէն ի Հայս բերաւ: Աւարկութեան պատասխան տրուի. “Ըմենցուն յայտնէ է թէ սուտ խօսքը, քանից ի Հայտ պարկերս ու շէրեր առնել միշտ ցայտէ, Եւոյց է Հռոմէոց Էթէթի, եւ մեր ուսմունք անտի էին . . . Եւ քան զՊապ յառաջ այլ Թագաւորք էին եւ պատկերս եւ նկարս առնէին յեկեղեցիս յանուն Վերիտոսի, եւ դարձեալ զինի Պապաց եւ այլ Թագաւորք եղեն . . . եւ հայրապետք՝ որպէս երեւելի սուրբն Սահակ եւ Սեբարոյ եւ Լազիկ եւ Լարճան եւ Կորիւն եւ ընկերք նոցա, որ եւ ի ձեռն իսկ նոցա Հայոց դպրութիւն շնորհեցաւ ի Տեառնէ Աստուծոյ, եւ ոչ որ ի նոցանէ վասն պատեւ-րաց եւ նկարուց եկեղեցւոյ բանս ինչ որ արար, բայց միայն պիղծն մոլին խաղէոս եւ Լապի եւ ընկերք նոցուն”,

Ուրեմն ըստ այսմ վկայութեան՝ պատկերամարտութեան ժամանակ ի Հայս չկայ տակաւին մանրանկարչութեան ինքնակաց դպրոց եւ ոչ ընդօրինակողք, այլ ամէն պիտոյք կը հոգացուէր բիւզանդական ներածութեամբ: Այս կիտիս հաստատութիւնն գտանք Fleuryի սխալմամբ 770է համարած, այլ արդեամբ Ռ դարու աւետարանին մէջ՝ ի Ս. Ղազար: Ընհերքելի փաստեր վրացի ձեռագրերէ եւս կրնամ յառաջ բերիլ:

¹ Պատմ. Հայ. Դպրութ. Բ. 894. Վ Ենեա. 1886, էջ 448:

² Ըս այս առաջոյց կրնայ ըլլալ Ե. Ստոյն-Վերանիսի հետեւեալ կտորը. “Զտիպս աւետարանին տեսա-նեմք նկարեալս ոչ միայն յսկիւց եւ յարանթոյ՝ այլ եւ յսկերաց փղաց եւ կարմիր մերթով գտնուալ. եւ մեք յորժամ երկրպագանեմք, ոչ էթէ փղն ոսկերաց մատուցանեմք զերկրպագութիւն կամ լուբային: Եւ յերկր բարբարոսացն (քանականացս ոչ Յունաց, թերեւս ի Հնդկաստանէ) եկեալ է ի վաճառ. այլ բանի Փրկչին որ ի մագաղաթին գրեալ է.՝ Այս կտորն Երջ. այնպէս կը հնէ, ինչպէս կը հնէ Յովհաննէս Ոսկերեանի պատեւ-րանեմաներէ բազմոյց ի վկայութիւն կոնեյ սէ Νικαίᾱς Ծառին սա կտորը (Հմմտ. եւ Ագրիանոս. Այս Թուղթ առ Կոստանդնուպոլս եւ Իրենէ, Labbé, Concil. VIII, 768). Թէ երբ կայսերական նկարք քաղապ կը բերուն եւ իշ-խանք եւ ասովք յարգանք ընդ առաջ կ'ընեն, ոչ թէ փայտն ու մանանկարներն կը պատուեն, այլ անոնցմով ներկայեցեալ կայրը:

Փեթերսպուրիի կայսերական գրաստունը վրացերէն քառածալ աւետարան¹ մը կայ (0.235×0.19 մեքր), որ մէն մի աւետարանի վերջն գտնուող յիշատակարանաց հաճախի Ղաւիթ եւ Եւքրին անուն երկու գաղափարողք 995ին գրած են Եւսեբիոց եկեղեցին ի Տրետի: Իսղիճ² 4^b վրայ յետնագոյն ժամանակներէ՝ ըստ Փրոֆ. Zagareli՝ որ քաջ հմուտ է Վրաց գրոյն, յա՛յ կամ յա՛յ դարէ գրութիւն մը կայ, ուր կ'ընթեռնուէր. «Եւ եղիլի Սամուէլ» որ ըստ յաջորդութեան չորրորդ եպիսկոպոսն Եւլալ արժանաւորեցայ, (... այս ձեռագիրս...)՝ ամենայն կարեւորքք ի գլուխ հանեցի: Բայց կը պակեւէին պատկերք եւ կամարք: Հոգեւոյ չափ աշխատեցայ սոյն պատկերներն ու կամարները մեծ զոհողութեամբ ձեռնադրանքի տոյն մէջ Գագարինի բերել տալ, որ իշխան էր նախնի, եւ այս սուրբ աւետարանին կցեցի...», Ուրեմն տարակոյտ չկայ թէ Սամուէլ լաւ մշակելով Արտանդուպոլսէն բերել տուած է մանրանկարները եւ գետեղած՝ արդէն պատրաստ ձեռագիրն մէջ: Հարկ մնացած են թղթի. Ը՛, Ը՛ եւ Ը՛ երեք կանոնաց տախտակք. իսկ մեր է Հայր-Սէն իշխանն է Ը՛ թղթի. վրայինք: Իւրաքանչիւր աւետարանի սկիզբն գրուած է իւր աւետարանիւր: Մարկոս եւ Ղուկաս եւեթ մնացած են այժմ: Մանրանկարք՝ յա՛յ դարու այն ամենալաւ գործերէն են, զորս բիւզանդական արուեստն արտագրած է յա՛յ դարու իւր գագաթնակիրտին հասած ժամանակ: Շատ ալ լաւ պահպանուած են:

Վրացերէն այլ աւետարանի մը մէջ՝ վրական բնագրին աւարտելէն ետքն ոսկեգիր գրերով գրուած է. $\text{† } \text{Ἐχρυσόγραφοι ἡ βίβλος αὐτῆ παρὰ Μιχα(αἰλ) χρυσογράφου τοῦ } \alpha\omicron\rho\epsilon\sigma\epsilon\iota$ այս աւետարանը գտայ Վաթայիսի քով՝ Ղեղատի վրական վանքը, որ այս սեղ իսամարայ աւետարանը կը համարուի. մեծութիւնն է 0.21×0.29 . եւ գաղափարեալ յա՛յ դարուն: Հոյն ծաղիկոն Սիւրայէլ՝ վրացի ձեռագիրը ձեռքն ունեցած է անտարեցոյս: Բայց ի կանոնաց տախտակներէ եւ չորս աւետարանիներէ՝ նկարած է եւ երկու մանրանկարք, որոց մին կանոնաց հեղինակներն՝ Ղուկասիոս եւ Ղալարպիտոս կը ներկայացընէ, իսկ երկրորդը՝ Գլխատոս ի սկիզբն աւետարանաց՝ ի մէջ շորից աւետարանաց: Եւս ամէն մանրանկարք տախտակն կան: Ար տեսնելը որ կանոնաց գեղականով կատարակալ սեանց վրայ գետեղուած են երկոտասուն ամանց նկարներն իբր սեանց խոյտի եւ խորիսի՝ նման Մարկիանեանին Ը՛, ինչպէս յիշած եմ այլուր: Մատթէոսի մեծագիր պատկերին վերեւը նկարուած է Նսուհի, Մարկոսի՝ Սիւրաութիւն, Ղուկայ՝ Եւստակիոս, իսկ Հովհաննէս՝ Հարութիւն:

Եւս կարգի երրորդ օրինակ մը կը գտնուի ի Տիգրէս՝ Վրաց Սիոն եկեղեցին: Սոյնն ինձ ծանոյց եւ ստորագրեց J. Smirnoff ի Փեթերսպուրկէ: Հայրամուտը մըն է գրեւորագիրս, որ բաց ի սրբոց պատկերներէ կը բովանդակէ եւ բազմաթիւ գէպքեր նոր կտակարանէն, ըստ Smirnoffի ընդ մէջը 81 մանրանկար: Մանրանկարացս յա՛յ դարու բիւզանդական գործ ըլլալն կը ցուցուի ոչ միայն պատկերաց նկարադրէն, այլ եւ յունարէն բաղմաթիւ յաւելուածք ամէն տարակոյտ կը փարատեն այս նկատմամբ: Գրչագիրս ձեռագիրն երկրորդ իջին վրայ կը կարգանք հետեւեալ չափական յիշատակարանն. «Եւր այս

¹ Cod. Petropoliensis B-95. Գրադիւնայ իշխանին Թ. 212: Հմտ. A. Zagareli, Сводъныя о памятникахъ грузинской письменности, Ե. 42 17, Թ. 5:

² Այսոր ասոր սեղք քերտած է եւ գրուած. «Երկուր ասոն զայս գրել ցանկացայ եւ ասոր երեցս Սաւաթուր Գրեւէն»:

³ Κατάρα = կամար կանոնաց տախտակայ:

⁴ Repertorium für Kunstwissenschaft 1890, էջ 6:

⁵ Գործեր ասոր վրայ խոստէ Կոնդակով, Опись памятникъ древности въ некоторыхъ греческихъ и монастырахъ Грузіи, С. Петерб. 1890, էջ 165:

մատենին մէջ առօրեայ տօները, ամբողջ տարւոյն նշաններն տեսնես, զարմացիր նկարէին ճարտարութեան վրայ: Արքեպիսկոպոս Նիսից կը նմանի մասեանս: Վրիստոս իրիւս արեգակն մէջտեղն է, նոյնպէս եւ Ալոյսը՝ իրիւս լեռուսին, որ ծնաւ զՎրիստոս: Չորս կողմանէ շուրջ են պատած զինքը տմենայն արգարաց գունդք ի յաւիտենից՝ որ հաճոյ եղան ուտուր: Լաւաւաք կը գործէ եւ յառաջ կը բերէ: Գնդօթէ եւ նոր կը կերպաւորէ եւ կը գրէ: Չաքորիւ պատնականի վրացոյ: Որում (տացի) տէր աստուածեղէն,¹ Էդուական մանրանկարները նկարող եւ յունական վերնագրերով զարդարող այս վանականն՝ Չաքորիւ վրացի՝ յոյն մըն է ազգաւ, իսկ ինք զինքը վրացի անուանելն կրնայ վայելչութեամբ նշանակել թէ ինքն Միթոսի Խփրոն վրական վանաց վանականներէն է, զոր իբր 980ին երեք վրացիք թուրք լելին յոյն Լանգստականաց (Hesychiasten) գաղթականութեան մէջ հաստատուելին: Ուստի Միթոս լեռը վրացի վանականն մը գրած է ձեռագիրս, իսկ յոյն վանականն Բաբարիա՝ նոյն մենաստանն այնք գեղազարդած է մանրանկարներով:

Եւս ամէն օրինակներս բաւական են ցուցնելու թէ ԺՎ (այսպէս ուրեմն Եւս առաւել ԺՎ) դարուն չկար ի Լայս եւ ի Վրաստան ամենեւին մանրանկարիչ մ'որ ի վիճակի ըլլար: Լճմիածին աւետարանագրութիւն յաճախեալ սկիզբնագրին համապատասխան եղանակաւ ընդօրինակելու: Չայս վապագուցանն նոյն իսկ 989ի հայկական բնագրին եզրագրութիւն: Անայց առ Վերնագանին՝ (տես էջ 19) այս տեսարանիս քաղցրանկարութեան ասորիացիներու մ'ըստ պատահման ձեռքն իշխակելն զարեալ եւ արուեստին մէջ թեւ լաւագործ ծագող մը կրնար արտագրել: Սոքոսց երկրագործութիւնը (տես էջ 20)՝ որ ըստ կազմակերպութեանն այնպէս ինչպէս որ է՝ ասորի աստուածաշնչին վերջին մանաւանդակին (Տիւս, Օ. 1) վրայէն ընդօրինակուած կրնայ ըլլալ: Ի մասնականս մեծամեծ փոփոխութիւններ է կրած, եւ յայնսպէս կը մասնէ իւր հայ հեղինակը՝ գլխակներէն առկաիւս ժապաւէններով: Եւսպիսի իրականութիւնք քարծեմ գրականապէս ասոցք կը հրատարակեն թէ 989ի հայկական աւետարանին սկիզբն առ վերջը կցեալ մանրագ նկարք չեն կրնար իրենց ծագումն Լայսց պարտական ըլլալ: Դա մանաւանդ պատկերաւ անխառն նկարագրէն դատելով՝ Չաքորն առաջին կիսուն յԱյսորիս գործուած են:

Եւսմ պիտի հնազանդութիւնք թէ արդեօք Լայսց համար եղած է ժամանակ մը, յորում ասորական մանրանկարք մուտ գտնել կարնային, կամ արդեօք բիւզանդական նկարչութեան ապացուցեալ տիրապետութիւնն ԺՎ եւ ԺՎ դարուց սկիզբէն մանրագ նկարչութեան մասին ի սկզբանէ անտի ի Լայս տիրող եղած է:

ԺՎ դարուն Եւսորիք այլ եւս արաբական է: Է դարուն առաջին կիսուն նուաճուեալ էն քիչ մ'ետքը գործեալ յիշատակարանք բիւզանդացի քաջաւարժ արուեստագիտաց արտադրութիւնք են, այսպէս Արաւսդէմի ժայռաշէն եկեղեցին եւ Բաթղէ հէմի Աշնընդ դեան եկեղեցոյն միւսիոններն: Վանական արուեստը կ'անշքանայ, ձեռագիրք այլ եւս նախկին ճոխ դիմագրի զարդուց հետքն անգամ չեն ընծայեր: Զարդուց գործուածքն կ'արտաբերուէ կոշտ լըլըլայ:² Ալ խնդիր չի կրնար ըլլալ ասորի արուեստին այս միջոցիկ օտար երկրաց վրայ ազդեցութիւն ունենալու մասին:

¹ Bruno Keilի մէջ քննողատականին մէջ՝ ըստ նմանահման օրինակին Smirnowի Թ.

1. Βίβλω γεγραφέας τῆδε τὰς καὶ ἡμέραν ἢ μηνίμας ἐορτῶς τοῦ χρόνου παντός ἀπείσταν, ἢ τοῦ ὡραίου θάμαξαι τὴν εὐεχρίαν. ἢ καὶ γὰρ ἡμερῶς ἂν πάλος τὸ βίβλων.

5. Χριστὸν νοητὸν ἥλων μέσον φέρει, ἢ καὶ παντοῦ ἐκ τὴν τεκοῦσαν παρθένον, ἢ ὡς ἀστέρας κύκλῳ πᾶσι φερόμενος ἢ πάντων δικαίων τῶν ἀπ' αἰῶνος χοροῦς, ἢ τοὺς ἑταίρους αὐτοῦ θύοντες γυναικας.

10. Πότις δὲ τοῦτα καὶ ποιεῖ καὶ προφέρει, ἢ καὶ ποτινέαιται καὶ νεύρηται καὶ γράφει καὶ λαχάριον πάλαιθεν τοῦ βίβλου. φ' δ'εἶτος ἔπος.

² Զմեմ. Stasoff, L'ornement slave et oriental, էջ 211-212.

Բարորակներ այլ էր Լսորերի դիրքն իւր նուաճմանէն յառաջ: Լաւնիւնն Հայք այս ժամանակա ինչ զխառնութիւն որ ունին, քաղած առած են՝ բիզանդական աղբիւրներէ զոտ՝ գրեթէ միայն ասորի աղբիւրներէ: Կորեան եւ Մովսէս Խորենացւոյ՝ տուած տեղեկութեանց համեմայն՝ հայ պատանիք կը յաճախեն Լաւնիւն, Կոստանդնուպոլսոյ եւ Բիզանդիոյ դպրոցներն՝ յոյն եւ ասորի լեզուաց, փիլիսոփայութեան եւ պատմութեան հմտանալու համար: Լայս բարձրագոյն դպրոցաց մէջ անորական Լաւնիւն անոր համար առաւելութիւն մը կրնար ունենալ, վասն զի Հայոց մօտ բլլալէն զոտ՝ երեւելի էր միանգամայն առանձինն իւր ճոխ գրաւանդն՝ ըստ Խորենացւոյ:¹ Ղազար Փարպեցի յայտնի կ'ըսէ թէ պատանիք իրենց կրթութեան համար շատ զբաւռ ժամանակ անցնելով ասորի դպրոցներ կ'իրթային:² Բայց աստի թաղմանիւ ասորի բրիտանիայք ի վայնմի ժամանակա արդէն ի Հայս էին եկած՝ այստեղ նոր ժարդապետութիւնը քարոզելու եւ վանքեր ու եպիսկոպոսութիւններ հաստատելու:³ Ի մասնաւորի ամենէն նշանաւոր հանդիսացած էր Ս. Կարապետի վանքն ի Ջարօն, զոր տօրին Օհնոր կը կառավարէր՝ ըստ աւանդութեան Ս. Ղարգոր Լուսնաւորի աշակերտներէն ժն: Մինչեւ Օ. դար այստեղ կը նստէին ասորի եպիսկոպոսք: Բաւանդակ հարաւարեւմտեան Հայք Լսորոց աղբիւրութեան սակն էին թէ կրօնական եւ թէ զրական կողմանէ: Սոյն տեղոց ամէն եպիսկոպոսներն ասորի էին՝ ընդ պատկաւրութեամբ Լնտիւրայ: Սաշտառններն ասորերէն կը կատարէին, նոյնպէս ասորերէն կը գրէին. ասորի քահանայք է՝ դարուն սկիզբն ի Հայս այնպէս զօրացած էին որ նոյն իսկ պատրիարքութեան հետտնուտ էին:⁴ Բրբիշոյ (430—32) եւ Ժմուէլ (432—37) հասած իսկ այս անորձանի Պապիոյ Մ. Լաւնիւն թագաւորին օժանդակութեամբ, թէեւ ժողովուրդն զանոնք չճանչցաւ ի Մինչեւ Սեբաստիոյ ժամանակներն ասորերէն Ս. Ղարգը եւեթ կային, Սեբաստիոյ ժամանակէն սկսեալ ոչ սակաւ ասորերէն մտտեանք ի Հայ թաղմանեացան: Լոտուածային պաշտամունք 406է յառաջ ասորերէն կը կատարուէին եւ Ղազար Փարպեցի աղբիւրեանց գիտէն ետքը հրճուանք կ'արձանագրէ թէ ասորերէնի կապանքներէն ազատուեցաւ եւ ժողովուրդն այլ եւս զանն Լատուոյ կրնար իւր մայրենի լեզուաւ լսել:⁵ Լայս ամէն տեղեկութիւնք կը ցուցնեն թէ բրիտանիական առաջին ժամանակներն Հայք ինչպէս սերտապցնաւ կապուած էին Լսորոց հետ: Հալիւ Եւ դարուն, հայերէն գրոյն գտնուելէն սկսեալ՝ եւ մասնաւորապէս Էջմիսիմեանքի ժամանակ՝ բիզանդական աղբիւրութիւնն սկսաւ աճիլ եւ նշանակութիւն ունենալ: Լսոր ապացոյցներն յառաջ բերուած են առաջին գլխոյն մէջ էջ 12: Բանականաբար Լսորիք նախ եւ յառաջ ճարտարագիտութիւնը կորսնցուց, մինչդեռ մանրարուեստը առ տակաւ տակաւ Լսորոց ձեռքէն ելան, մինչեւ որ վերջապէս Լսորիքի նուաճումն ամէն աղբիւր իրենց վերջացուց ի մանրանկարչութեան:

Լայս ամէն խորհրդածութիւնք կը հաստատեն՝ պատկերաց նկարապիւրն իրարու հետ համեմատած ժամանակ մեր կուհածն՝ թէ Էջմիսեանի աւետարանին ասորական մանրանկարքն հազոյն ձեռագիրներէ առնուած են եւ այս նպատակաւ ալ ի Հայս բե-

¹ Հմմտ. Եւսեբիոսի Բրեւիկան, Վնետ. 1818, Եւսեբ. Լ. էջ ԺԲ.: Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ., ԳԼ. ԿԼ.

² Հմմտ. Ritter, Erdkunde X., էջ 564, Մովս. Խոր. Գ., ԳԼ. ԿԲ.

³ Ղազար Փարպեցի, Պատմ. (Վնետ. 1793), էջ 26.

⁴ Saint-Martin, Mémoires, Լ. էջ 10.

⁵ Հմմտ. Ritter անդ. էջ 571 եւ Մովսէս Խորենացի Գիրք Գ., ԳԼ. ԾԳ.

⁶ Մովս. Խոր. Գիրք Գ., ԳԼ. ԿԴ եւ ԿԵ.

⁷ Ղազար Փարպ. անդ. էջ 80 եւ 31 (զոր իւր բարութեամբն ինձ հաղորդեց Prof. Fr. Müller).

բուռն: Եւ շատ զարմանալի է այն արդիւնքն, զոր ստացանք մինչ պատկերաց ամէն խմբերն իրարմէ անկախ կը հետազոտէինք, տեւեռելով որ թէ փղոսկրեայ կողք եւ թէ աւետարանին սկիզբն ու վերջը գտնուող մանրանկարք իրենց նկարագրին համաձայն ամէն ալ Օ՝ դարու առաջին կէսէն հարկ է որ ըլլան: Արնայ ըստիլ թէ երեքն ալ այն հին եւ ստոյգ օրինակներէ առնուած են, որոնց վրայէն Ստեփանոսի վկայութեան համաձայն՝ Յովհաննէս ընդօրինակած է¹: Եւ օրինակներս թրեւեւ Օ՝ դարէ հայերէն աւետարանք էին, զորոնք զարդարելու համար փղոսկրեայ կողմը Սաղմունայէ, մանրանկարները՝ Լսորիքէ առնուեցան. զոր օրինակ յետագոյն ժամանակներն եւս մանրանկարք ապացուցեալ ռուս վրուժեան համեմատ Իւլզանդիոնէ բերել կը սրուէին:

Եւ յապի է իմ գործքս: Ար մնայ քանի մը խօսք ալ սկիզբն գտնուող կանոնատախտակաց անձինք ներկայացընող պատկերաց մասին ըսել: Այլգրեմագիրն ինչ այնպէս երևցաւ որ կարծեցի թէ ասոր շրջանակներն բոլորովին յար եւ նման ըլլան Ի եւ Վ՝ Տխտաց ընծայած մանրանկարներուն շրջանակաց: Բայց որովհետեւ լուսանկար առած ժամանակս զիս շատ կը փութացընէին, ասոնց շատ մտադրութիւն չըրի: Հետոյ ուրեմն իմացայ՝ թէ ասոնց մտադիր ըլլան աւելորդ պիտի չըլլար: Վ ասն զի եթէ այս շրջանակներս ըստ ամենայնի այնպէս նման են յաջորդ թղթահամարաց ընծայածներուն, որ ուրիշ օրինակաց վրայէն ընդօրինակուած չկարենան ըլլալ — որուն արդէն քէմ հնչ կամարի վրայ զետեղեալ թուշնոց պէսպիսութիւնն² ու յաջորդ թղթահամարաց հետ առաջին թերթը կազմելն —, այն ատեն կանոնաց տախտակներուն գրոյն մասին այլեւայլ հետեւութիւններ յառաջ կու գան: Եւ զու որ կանոնաց գիրը կամ նոյնպէս Օ՝ դարէ պիտի ըլլայ, եւ կամ կանոնատախտակներն՝ ի դիպուածի որ գիրը յետագոյն ժամանակներէ է, դատարկ թողուած են եւ յետոյ ուրեմն գրուած: Տ՝՝ Քարամեանցի ասոր նկատմամբ այլեւայլ հարցումներ ըրի, որոնց սա պատասխանը տուաւ. թէ կանոնաց գիրն 989ի՝ աւետարանէն հնագոյն չի կրնար ըլլալ, նա մանաւանդ թէ թրեւեւ շատ աւելի ուշ՝ նկարագրէն ու ռզղագրութենէն դատելով: Եւ շաւելի է, վասն զի եթէ հակառակն ըլլար, մեսրոփեան գրի մասին՝ ցուցմանց մէջ հնագոյնը կ'ըլլար կանոնաց գիրը, որ այնչափ աւելի յարգ ու արժէք կ'ունենար՝ որչափ հայերէն գրոյն զարգացումն յառաջ քան զամն 1000 գրեթէ անձանթ է, եւ յայսմ մասին տրուած ամէն վճիռ խարխուլ գետնի վրայ հաստատուած է:

¹ Տե՛ս վերը՝ էջ 17:

² Տե՛ս վերը՝ էջ 48—49:

